

A költészet sivataga

„*Túlva­gyok rajta.
Volt. Fontossága.
Feladat. Tennivaló.
Megvan. Már. Nekem.
És lényegtelen.
Állagtalan. Mulandó.*”
(Tandori Dezső)

Tolnai Ottó *Szeplőtelen kis gépek csöpp fejedelmi jelvények* című verseskötete 2010-ben jelent meg a Forumnál a *Híd* 1968. évi 7–8. számának hasonmás kiadásaként. A könyv abban tér el az eredetitől, hogy a végén tartalmazza Bányai János tanulmányát a költő kései költészetéről – mintegy lekerekítve az opust – és annak recepcióját. Akaratlanul is felvetődik a kérdés: mi indokolja a versek újrakiadását? Az avantgárd? '68? Vagy talán a könyvhöz bevezetőt és jegyzeteket író fiatal Bányai tartogat számunkra máig megválaszolatlan nyitott kérdéseket? Tudni kell, hogy a *Szeplőtelen kis gépek csöpp fejedelmi jelvények* nemzedéki vállalkozás volt abban az időben, amikor a vers és a kritika még szervesen élt együtt, jelezve egyben az irodalmi élet jelentőségét. Tolnai könyvét a harmincnyolc versből álló ciklus és a hozzá írt Bányai-glosszák teszik kompletté máig érvényes költészeti és kritikai tanulságokkal.

Tolnai Ottó 1968-ban már túl van két könyvön, a *Homorú verseken* (1963) és a *Sirálmellcsonton* (1967), amiért Híd-díjban részesítették. Nem elhanyagolható irodalomtörténeti adat, hogy Tandori Dezső ekkor adja ki a *Töredék Hamletnek* című első verseskötetét, a *Híd* pedig rendszeresen hozzá új verseit, amelyek majd *Egy talált tárgy megtisztításában* (1973) csúcsondnak ki. Egyre szilárdabb a meggyőződés, hogy Tolnai Ottó ma Tandorival kell együtt olvasni. A két avantgárd óriás élő példája költészettanuk időtállásának, új szenzibilitásuk, formaeszményük képességét a permanens megújulásra. Érdekes, hogy a *Szeplőtelen kis gépek csöpp fejedelmi jelvények*hez írt bevezetőjében a fiatal Bányai következetesen „új

versek”-nek nevezi Tolnai avantgárd ciklusát, ami a mi kis irodalmunk történetében érthető is. Egyetemes szinten azonban már az avantgárdban gondolkodik, példa erre az *Ómama egy rotterdami gengszterfilmben* (2006) formajegyeinek elemzése a kötet végén.

Bányai János Tolnai kötetéhez írt előszavában és glosszáiban a ma már mindenki által jól ismert Umberto Eco *A nyitott mű* (Budapest, 1976) című könyvének tanulmányait veszi alapul, amelyben a szerző az avantgárd művészet ellentmondásos helyzetéről ír a 60-as években. A fiatal Bányai idézve vagy idézetlenül veszi át a teóriát sajátos irodalmi helyzetünkre alkalmazva. „Minden forradalom a művészetben – de nemcsak a művészetben – akadémiákat hozott létre” – mondja Eco, majd folytatja: „A kortársi művész elidegenedésével foglalkozó kritikus nem csekély aggodalommal fedezi fel a tényt, hogy a mű, amely a régi és új konvenciókat lerombolja, a hivatalos előadás, a nemzetközi díjazás, az akadémikus előreléptetés által azonnal konvencionálissá válik.” Szerbhorváth György (*Vajdasági lakoma*, Pozsony, 2005) 68 kapcsán a konszolidált exforradalmárokról szól, majd idézi Mirko Kovačot, akinek 68 utáni helyzetéről írt sorait a symposionistákra alkalmazza: „Egyesek igyekeztek mielőbb beférkőzni a fórumokba és intézményekbe, eleinte azzal a szándékkal, hogy belülről mozdítsanak rajtuk, a bürokrata cucli azonban hamarabb lecsillapította őket, mint maguk is gondolták volna.” Bányai a 60-as évek irodalmában végbemenő folyamatok ellentmondásaira rezonál érzékenyen, amikor Tolnai Ottó forradalmi költészetét a Hid-díjtól félti. Az épphogy csak meg erősödő új irodalmunk provincializmussal való szembeszegülése, egyáltalán maga a szembenállás válik számára kérdésessé: „A költők nálunk egy időben úgy hitték, le kell győzni az ellenállást, meggyökeresedett értékeket, törvényeket, szokásokat kell feltépni, tehát meg kell vívni mindenkinek a maga igazi költői harcát a létért, költészete értékeiért. És ezt a harcot velük együtt vállalták az őket kísérő, vagy mögöttük kullogó kritikusok is, voltaképpen egy egész nemzedék, és most, amikor ki kellene kiáltani a »győzelmet«, most, amikor ezek a költők túljutottak az eddig elérhetőnek vélt legmagasabb irodalmi standardon is, egyszerre sivatagban találták magukat, a szellem és az értelem sivatagában. [...] Költőink, akik donquijotteriás erővel küzdöttek, vállalták volna a megkövezést, a megbélyegzett költősorsot, a maguk igazát mindennel szemben, ma, amikor már bebizonyították, hogy költőileg felnőttek, nem egy verssel, hanem kötetekkel fémjelezve törekvéseiket, egyszerre rádöbbsentek, vagy ha még nem döbbsentek rá, rá kell, hogy jöjjenek, hogy nem vívták meg még mindig a maguk harcát, mert nem volt érdemleges ellenfél, voltaképpen semmi mást nem értek el, csak azt, hogy megszokták őket. Költői helyzetük szabad

sivatagján kötöttek ki.” Az avantgárdnak nálunk irodalomteremtő jelentősége volt, de ezzel a szereppel nem fejezte be küldetését a 60-as években. Forradalmisága kitartott a 80-as évek elejéig. Ekkor azonban egy egészen más sivataggal találta magát szemben, miközben Tolnai Ottó költészete mit sem konformizálódott.

Bányai János következetesen gyakorló kritikus maradt, ami azt jelenti, hogy könyvről könyvre meg kellett küzdenie az értelmezés ellentmondásaival: a dogmával és a vers érthetlenségével. Attól tart, hogy a kritikus kezéből kisiklik a vers, és a kritika „a konkrét anyagtól idegen, attól távolra eső, sokszor semmire sem kötelező »elmélet« marad”. A fiatal Bányai felismerte a kritika paradoxonát, és írásaival sokat tett az új irodalom életének fellendítéséért. Törekvései nálunk a 60-as években ismertté vált Umberto Eco teóriájával találkoztak, mondhatni a kellő pillanatban. A nyitott mű elmélete tág teret nyújtott a kritika perspektíváinak, és Bányai, valamint nemzedéke tevékenységének köszönhetően pezsgő irodalmi élet bontakozhatott ki a Vajdaságban. Az *Új Symposium* első nemzedéke már beérkezett. A dogmával küzdő Bányai ezt érzékeli a költészet sivatagának, ami voltaképpen az avantgárd forradalmisága első hullámának végével esik egybe irodalmunkban.

A „gerillaversek költőjét laureátussá ütötték” – mondja Bányai a kötet előszavában, majd Tolnai Ottó verseinek legfőbb paradoxonának azt tartja, hogy az olvasók egyszerűen megszokták ezt a forradalmi költészetet. Umberto Eco nyomán bevezeti Tolnai Ottó költészetében a nyitott vers fogalmát, ami ellenáll a megszokásoknak. A nyitott vers a fiatal Bányai szerint szabadságra nevel, az olvasót és a kritikust angasztja, aktivizálja. Miután felsorakoztatja kritikusi eszköztárát, a glosszák írásába kezd, a szabad értelmezések lehetőségének áradatát nyitva meg ezáltal. Amit Ecóról tudunk, a továbbiakban már közismert. Érdekes számunkra azonban az az eljárás, ahogy a kritikus Bányai Tolnai versciklusának egy-egy darabjához ír párhuzamos lapalji jegyzeteket. Az idő múlásával megállapításai itt-ott veszítettek aktualitásukból, de a Tolnaival való közös törekvésük, hogy irodalmat teremtsenek, máig példaértékű.

A *Szeplőtelen kis gépek csöpp fejedelmi jelvények* már a címadásban is az avantgárd eszmei és formajegyeit viseli magán, ami a képpalkotásban és a képek közötti képzettársítási folyamatokban érvényesül. Tolnai Ottó a különböző képek közötti távolságot a végtelenbe tágítja, és az asszociáció ívét ad absurdumig feszíti. A költő Lautréamont elhíresült megállapítását vallja: „Szép, mint egy varrógép és egy esernyő véletlen találkozása a boncasztonal.” Ilyen képzettársítások: „a zöld golyóbisok / a kiszakított nyelven”, „hermelinnyomok / selyemhurkot húznak”, „vér hullámszik a por-

celánszarvasban”, „zászlónyelvű kis / bitó” stb. A szeplőtelen kis gépek, csöpp fejedelmi jelvények a ciklus harmadik és ötödik versében jelennek meg, és a címben való találkozásuk a megszerkesztettségnek tudható be. A központozás teljes hiánya, a hagyományos logikát felborító csapongó mondatfűzés, az úgynevezett szabad szavak megjelenése, a formai, a baloldali forradalmi elkötelezettség az eszmei síkon utal az avantgárd vonzaskörére: „forr a forradalom” – olvashatjuk a harminchetedik versben, miután Tolnai Ottó Oriana Fallacit idézi. Mindeközben a kötetben megjelennek már azok a formajegyek, amelyek átívelnek Tolnai későbbi költészetébe. Ezek a ciklusban való gondolkodás (*Wilhelm-dalok, Árvacsáth*), a tárgyias kifejezés, a költő életéből merített motívumok, amelyek majd magánmitológiájának lesznek építőelemei (*Gyökérrágó, Ómama egy rotterdami gengszterfilmben*). A talált tárgy kifejezés József Attilától való, és Tandori Dezső idézi a „sárga könyv”-ben. A talált tárgy megtisztítása Tolnainál úgy megy végbe, hogy beemeli költészetébe a semmis kis használati tárgyakat, és Duchamp módjára „kiállítja” azokat: a műanyag csíptetőt, a gémkapcsot, az ingát, a rugókat, a szappant, a szivacsot, a kékítő kristályt, az eke szarvát stb. Ez az eljárás Tolnai Ottó későbbi verseiben válik központi fontosságúvá, és költészetszemléletének meghatározója lesz.

Különös adalék Tolnai Ottó opusának megértéséhez az a tíz évvel ezelőtti dombosi beszélgetés, mely során a költő elmondta, a *Jelenkor* felkérte teljes életművének újrakiadására, amibe ő nem egyezett bele, annak ellenére, hogy mindmáig életműben gondolkodik. A 60-as, 70-es évekbeli avantgárd Tolnai így ismét kimaradt a magyarországi nyilvánosságból. Ezért örültem meg annyira a *Szeplőtelen kis gépek csöpp fejedelmi jelvények* reprint kiadásának, ami egybeesett Tandori Dezső *Úgy nincs, ahogy van* című verseskötete megjelenésével. Tandori kései költészete egyféle önértelmezés, az életműben való gondolkodás nagyszerű példája, amely egyesíti magában az avantgárd kezdeteket és véget: „És maradandó. / Nincs. Megvan. Ez jó. / Fontos. De már közönye. / Nem érzékelem. / Magamat. Velem. / Megvan. Mintha nem lenne”. A korai és a kései Tolnai a *Szeplőtelen kis gépek csöpp fejedelmi jelvények* című kötetben találkozik a korai és a kései Bányai Jánossal. Közös vállalkozásuk nem az *Új Symposion*ban jelent meg annak idején, habár kétségtelenül nemzedéki indíttatású volt. A hagyománnyal bíró *Híd* inkább megfelelt a célnak, mert szükség mutatkozott egyféle „akadémikus” távolságtartásra. Eco szavai egy korszak végét vetítik előre.

Tolnai Ottó 1974-ben érkezik el a költészet sivatagába, ami akkor már nem is annyira szabad, és az irodalmi életet is mindinkább az irodalompolitika váltja fel. Kétségtelen azonban, hogy nemzedéke irodalmat teremtett

annak minden intézményével. Az *Új Symposion* későbbi generációi már ezen a kitaposott úton járhattak egy ideig, 83 után pedig nem beszélhetünk nemzedéki fellépésről sem, ki-ki a maga útján boldogult. Tolnai a folyóirat mellett önmagát is megteremtette, költészetét fokozatosan fölépítette. Az avantgárd eszköztárából azokat az elemeket emelte át, amelyek ennek az önépítő folyamatnak a termékeny részeivé váltak: „Egész idő alatt magam gyártottam tégláimat, magam építtem azt, amit aztán mindig robbantottam. Tehát sajátomat bántottam. Zárt, immanens költészetről van szó, és volt szó már nagy port felkavaró mozgalmunk előtt” – írja Tolnai (Thomka Beáta: *Tolnai Ottó*. Kalligram, 1994) a *Költői világom* című beszédében, az 1967-es Híd-díj átvételekor. A költőnek a Bányai említette nyitott verse lehetővé teszi újításainak permanens átminősülését. A Tolnai-vers ma sem áll ellen az avantgárd értelmezésnek: a kisinyovi rózsaszivatagi virág, a költészet sivatagán terem.

